

ERFGOED BRUSSEL

N°015-016

SPECIAAL NUMMER - SEPTEMBER 2015
Open Monumentendagen
Brussels Hoofdstedelijk Gewest

DOSSIER
ATELIERS, FABRIEKEN EN KANTOREN

PLUS
Internationaal Fotografisch Experiment
met Monumenten

EEN PUBLICATIE VAN BRUSSEL STEDELIJKE ONTWIKKELING

DOSSIER

BRUSSEL, STAD VAN KANTOREN

HET BERLAYMONT-
GEBOUW EN DE
TRANSFORMATIE VAN
DE LEOPOLDSWIJK

SVEN STERKEN

HOOFDDOCENT ARCHITECTUURGESCHIEDENIS
KU LEUVEN, FACULTEIT ARCHITECTUUR

TOT DUSVER IS HET BERLAYMONTGEBOUW STEEDS TUSSEN DE PLOOIEN VAN DE BELGISCHE ARCHITECTUURGESCHIEDENIS GEVALLEN. Het huisvest nochtans de Europese Commissie, een machtig orgaan dat steeds meer impact heeft op ons dagelijkse leven. Als er al over geschreven wordt, is dat in het kader van de systematische uitholling van de Leopoldswijk tot een speculatief wingewest, of als symbool voor de Europese bureaucratische machine die regels afkondigt zonder voeling met lokale affiniteiten en tradities. Toen het gebouw in de jaren 1990 asbestvrij moest worden gemaakt, werd het plaatje van een 'Berlaymonstre' compleet; er was namelijk nóg meer tijd en geld voor nodig dan om het oorspronkelijk te bouwen. Veel critici weten deze problemen aan het oorspronkelijke architecturale concept. Dit artikel wil deze stelling nuanceren door te tonen hoe het gebouw voortkwam uit de interactie tussen twee elkaar versterkende fenomenen, namelijk de transformatie van de Leopoldswijk tot kantoorwijk in de naoorlogse periode en de installatie van de Europese instellingen in Brussel.

Waar de snelle industrialisering kenmerkend is voor de 19de eeuw, zijn de opkomst van de dienstensector en de toenemende bureaucratisering typerend voor de 20ste eeuw. Brussel beleefde deze evolutie op een geconcentreerde en versnelde manier. De federale overheid gebruikte de stad in de naoorlogse periode als een instrument om zijn internationale politieke ambities te realiseren. Brussel transformeerde zo op twintig jaar tijd van een relatief kleine, nationale hoofdstad tot een internationaal economisch en politiek centrum.¹ De uitbouw van een modern en vlot bereikbaar kantorenpark was de motor achter deze visie op stadsvernieuwing. De gevolgen waren ingrijpend: in bepaalde buurten verdwenen woningen, winkels en werkplaatsen zo goed als volledig uit het straatbeeld, terwijl veel waardevol patrimonium op de schop ging. In het centrum ontstonden monofunctionele kantoorwijken als gevolg van

infrastructuurwerken of speculatie. De Noord-Zuidverbinding maakte bijvoorbeeld de centralisatie van het ambtenarenapparaat mogelijk in het Rijksadministratief Centrum en de Pensioentoren. In de Leopoldswijk doken al in de vroege jaren 1950 private kantoorgebouwen op, maar de wijk veranderde pas echt na de komst van de Europese instanties. In de Noordwijk steunden de Brusselse schepenen op een coalitie met private ontwikkelaars om een internationaal zakenkwartier te realiseren. De komst van de TGV in de jaren 1990, ten slotte, maakte ook de buurt rond het Zuidstation aantrekkelijk voor investeerders; veel (verarmde) bewoners werden onteigend of weggepest om plaats te maken voor een nieuwe kantoorwijk. Op het einde van de 20ste eeuw telde Brussel-stad 6.275.000 vierkante meter kantooroppervlakte, wat neerkwam op een kwart van de totale bebouwing. Het leeuwen-deel hiervan werd gerealiseerd in de

Leopoldswijk: waar er in 1958 ongeveer 120.000 vierkante meter bureau-ruimte was, kwam daar in de daaropvolgende decennia maar liefst drie miljoen vierkante meter bij.²

.....
**ONTSTAAN EN
TRANSFORMATIE
VAN DE LEOPOLDSWIJK**

Tot de aanleg ervan was het gebied van de Leopoldswijk een soort niemandsland tussen Sint-Joosten-Node en Etterbeek. Kort na de creatie van België nam de *Société civile pour l'agrandissement et l'embellissement de la capitale de la Belgique* het initiatief om hier de eerste uitbreiding van de nog jonge hoofdstad te realiseren.³ Het was een publiek-private samenwerking *avant la lettre*: de initiatiefnemers behoorden tot de nationale financiële en politieke elite, en ook Koning Leopold I was aandeelhouder van

de operatie. Het hoofdoel was een prestigieuze woonwijk aan te leggen vlakbij het bestuurlijke en financiële epicentrum van de natie. Het plan werd ontworpen door T.F. Suys volgens een orthogonaal patroon dat de geleiding van het Warandepark verder zette. De uniforme esthetiek en het strakke stratenpatroon garandeerden een snelle uitvoering en een maximale rendabiliteit. De wijk was al snel erg succesvol en werd bewoond door een staalkaart van de nationale elite. In 1853 waren er al 3.212 inwoners, een aantal dat steeg tot 6.323 rond de eeuwwisseling. Tijdens het interbellum verloor de Leopoldswijk echter zijn glans. De grote herenhuizen vereisten veel personeel en waren duur in onderhoud, terwijl de betere ontsluiting van de groene voorsteden veel bewoners deed wegtrekken naar de Tervurenlaan en de omgeving van het Ter Kamerenbos.

Door haar strategische ligging en de bevoorrechte relaties tussen de eigenaren van deze prestigieuze panden, het politieke milieu en de zakenwereld, kwam de Leopoldswijk geleidelijk aan in het vizier van ministeries, bedrijven en ambassades. Vanaf de jaren 1920 bezette het ministerie van Economische zaken bijvoorbeeld verschillende panden in de Wet- en Jacques de Lalainstraat, terwijl verschillende Europese landen er hun ambassade vestigden. De Duitse diplomatieke vertegenwoordiging was bijvoorbeeld gevestigd in het statige, 19de-eeuwse pand aan de Belliardstraat dat vandaag het Goethe Instituut huisvest. Het meest indrukwekkend was de ambassade van de Verenigde Staten in de Wetenschapsstraat. De ambassadeur en zijn diensten betrokken het prestigieuze stadspaleis van de markies van Assche (graaf Vandernoot, in zijn tijd een van de rijkste Belgen), dat in 1858-1860 gebouwd was naar plannen van Alphonse Balat.

De markies gebruikte het maar kort als residentie en verhuurde het achtereenvolgens aan de vertegenwoordiger van de Russische tsaar in Brussel, de Belgische koninklijke familie en, tijdens het interbellum, aan de Amerikaanse ambassadeur in ons land.⁴ Het gebouw werd uiteindelijk in 1948 verkocht aan de Belgische Staat en huisvest sindsdien de Raad van State. Die annexeerde als snel ook het belendende pand, het huis Löwenstein, waar lange tijd de Nederlandse ambassade gevestigd was.

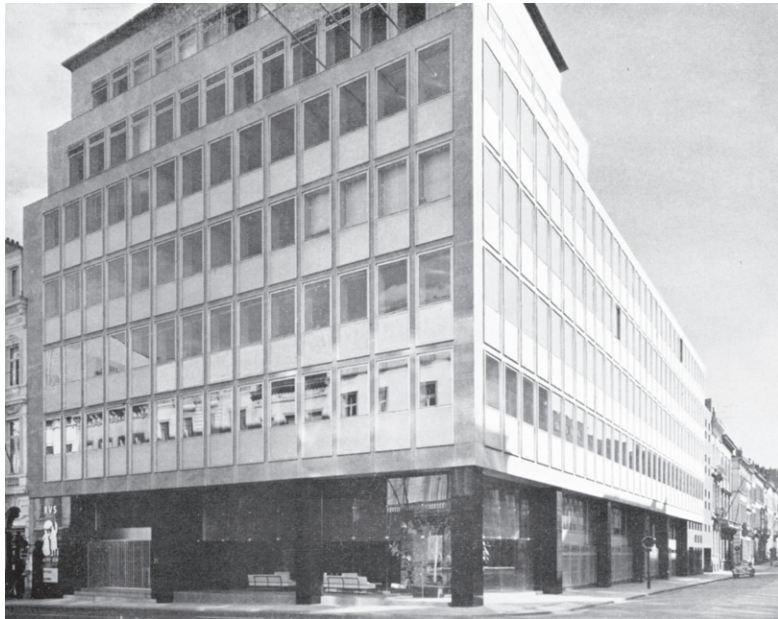
Na de Tweede Wereldoorlog waren het vooral verzekeringsmaatschappijen die massaal begonnen te investeren in de Leopoldswijk. Vastgoed vormde een lucratieve manier om hun wettelijk verplichte financiële reserves te rentabiliseren. De indeling van de huizenblokken en het orthogonale patroon van de wijk maakten het eenvoudig om naast elkaar gelegen percelen samen te voegen en de statige herenhuizen te vervangen door functionele kantoorgebouwen. Dit proces was echter al ruim daarvoor gestart. Een typisch voorbeeld is de verzekeringsmaatschappij 'de Utrecht', die in de loop van de jaren 1920 zijn zetel vestigde in een pand in de Wetstraat 11, dat daartoe licht verbouwd werd. Tien jaar later had de maatschappij ook de naastliggende panden verworven en liet het ook daar werken uitvoeren. Aan het begin van de jaren 1950, ten slotte, werden de panden afgebroken en vervangen door een functionele nieuwbouw.⁵ Deze spontane en snelle clustering werd zo opvallend dat *La Technique des Travaux* er in 1963 een volledig dossier aan wijdde.⁶ Alle besproken gebouwen vertoonden sterk geritmeerde en vereenvoudigde gevels, terugspringende kroonlijsten en een maximale bezetting van de toegelaten bouwhoogte en -diepte. Niettemin waren er ook grote verschillen

in ambitie en kwaliteit. Het RVS-kantoorgebouw (1958-1964) van het Rotterdamse bureau Kraaijvanger (i.e. Charles Van Nueten), op de hoek van de Wetstraat en de Aarlenstraat, rustte bijvoorbeeld op een colonnade van zwarte granieten zuilen rond een bijna transparante sokkel. (afb. 1) Uit het hele gebouw sprak een grote bezorgdheid om het bedrijfsimago: de klanten werden bijvoorbeeld ontvangen in een stijlvol ingericht interieur dat volledig uitgerust was met Knoll-meubilair. In tegenstelling hiermee stond het gebouw van *La Préservatrice* (arch. Nicolas Kazis, Joseph en Jean-Marie Gilson) vooral in het teken van het maximale rendement; de maatschappij betrok enkel de gelijkvloerse verdieping en verhuurde de rest. Opmerkenswaard is dat de twee bovenste etages ingericht waren als ruime appartementen; het combineren van woon- en kantoorfuncties in een nieuwbouwproject zou namelijk steeds zeldzamer worden. Typisch hier was ook dat de toegang voor personeel en de ingang van de parking in een dwarsstraat gelegen waren. Het gebouw van *La Prévoyance* (arch. A. Bernard) anticipeerde dan weer op toekomstige uitbreiding. Het volgde het klassieke scenario, waarbij de maatschappij naast haar hoofdzetel een nieuwbouw realiseerde. Eenmaal die operatie achter de rug, werd ook de 19de eeuw hoofdzetel vervangen door een uitbreiding van het nieuwe gebouw. Deze werkwijze werd hier echter bemoeilijkt doordat het oorspronkelijke reliëf in de wijk in de 19de eeuw was uitgevlakt met steenpuin. In het geval van *La Prévoyance* noodzaakte dat funderingspalen tot op een diepte van maar liefst 21 meter. Het gebouw van de *Société suisse d'assurances générales sur la vie humaine*, naar ontwerp van het Zwitserse architectenbureau Groupe A (i.s.m. Hugo Van Kuyck), was dan weer het eerste gebouw in de buurt

met een gordijngevel. Merkwaardig genoeg was er hier geen lokettenhal op de begane grond; de klanten werden ontvangen op de bovenste twee etages die stijlvol waren aangekleed als teken van discretie en efficiëntie. In het gebouw van *L'Urbaine* ten slotte (arch. Philippe Dumont, José van den Bossche), zette het vlakke, enigszins banale aspect van de voorgevel de zwerige ruimtelijkheid van de ontvangstruimte op het straatniveau juist extra in de verf.

DE KOMST VAN DE EUROPESE INSTELLINGEN

De relatief organische transformatie van de Leopoldswijk tijdens het interbellum kwam vanaf de tweede helft van de jaren 1950 in een stroomversnelling door de rol van Brussel als diplomatiek centrum. Zo lag het zogenaamde Pact van Brussel (1948) aan de basis van de NAVO en speelden Belgische politici zoals Paul-Henri Spaak en Jean Rey een hoofdrol in de Europese integratie. Een geschikte zetelplaats vinden voor de in 1951 opgerichte Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) bleek echter een delicate zaak. Sommige ministers pleitten voor een decentralisatie van de instellingen over de verschillende lidstaten, terwijl anderen voorstander waren van een concentratie in een 'Europees district' naar het voorbeeld van Brasilia of Washington.⁷ Niettemin bleek bij de 'Zes' (de Benelux, Frankrijk, West-Duitsland en Italië) een latente consensus te bestaan dat Brussel de ideale locatie was. De stad was centraal gelegen, had goede verbindingen, bezat een grootstedelijk karakter zonder hoge huisprijzen en lag op de grens van de Latijnse en Germaanse invloedssferen. Eén land stelde echter zijn veto, namelijk... België. Omwille van interne politieke spanningen hield Eerste Minister

Afb. 1

Kantoorgebouw RVS, Aarlenstraat en Wetstraat, Brussel. *La Technique des Travaux*, januari-februari 1963, p. 11.

Van Zeeland vast aan de kandidatuur van Luik. De andere lidstaten hadden hier geen oren naar en bepaalden als voorlopige regeling dat het Parlement van de EGKS zijn intrek zou nemen in Straatsburg, en de Raad in Luxemburg.

Met de terugkeer van Paul-Henri Spaak op Buitenlandse Zaken in 1954 kwam Brussel als mogelijke Europese hoofdstad weer in beeld, maar het duurde tot de ondertekening van het verdrag van Rome in 1957 vooraleer dit ook officieel kenbaar kon worden gemaakt. De Wereldtentoonstelling van 1958 was daarbij het gedroomde visitekaartje. Het evenement bood tegelijk het excuus om de stad een drastische moderniseringskuur op te leggen; in de aanloop naar Expo '58 werden kosten noch moeite gespaard om Brussel te transformeren tot *Carrefour de l'Occident*.⁸ Vanaf 1 januari 1958 waren er drie Europese instellingen actief: de Europese Economische Gemeenschap (EEG), Euratom, en de EGKS. Er werd

daarbij overeengekomen dat de zetels van deze instellingen op één plaats zouden gevestigd worden van zodra dat praktisch mogelijk was. Intussen moest een Europees Comité van Urbanisten, onder voorzitterschap van Victor Bure, de directeur van het Bestuur voor de Stedenbouw binnen het Belgische Ministerie van Openbare Werken, de mogelijkheden hiervoor onderzoeken.⁹ Voor de Ministerraad was dit het teken om actief te beginnen lobbyen voor Brussel. Een commissie van ambtenaren kreeg de opdracht om een zogenaamd Witboek samen te stellen dat de kandidatuur van de Belgische hoofdstad moest ondersteunen. Het toonde in woord en beeld de troeven van Brussel op het gebied van transport- en communicatieverbindingen, cultuur, wetenschap, industrie, onderwijs, toerisme en vrijetijdsgelegenheden.¹⁰ Het vermeldde ook dat er al niet minder dan 101 internationale instellingen hun zetel hadden in Brussel, hoofdzakelijk in de Leopoldswijk. Het luxueus uitgegeven Witboek miste

Afb. 2

Het Euratom-gebouw in de Belliardstraat. BELGISCHE REGERING, *Brussel/Bruxelles/Brüssel/Brusselle*, Brussel, 1958.

Afb. 3

Blijde Inkomstgebouw aan de Blijde Inkomstlaan. BELGISCHE REGERING, *Brussel/Bruxelles/Brüssel/Brusselle*, Brussel, 1958.

zijn effect niet: begin mei spraken de voorzitters van de commissies van zowel Euratom, de EEG als de EGKS hun voorkeur uit voor Brussel. Deze keuze werd een maand later, in juni 1958, bekrachtigd door een stemming in de Assemblée in Straatsburg.

Hoewel nu alle kaarten op tafel lagen, werd in maart 1959 door de buitenlandministers beslist om de hele zetelkwestie voor drie jaar te begraven. Er werd niettemin informeel overeengekomen dat de belangrijkste organen van de EEG en Euratom zich voor minstens twee jaar in Brussel zouden vestigen om het personeel van deze instellingen een zekere stabiliteit te gunnen. De Belgische regering ging daarbij verder op het elan van het Witboek en richtte een Interministeriële commissie voor het Europees District op, die moest nagaan waar in het Brusselse een grote Europese campus kon worden gerealiseerd. Dit ambitieuze initiatief moest echter binnenskamers blijven; een te manifeeste positionering van de Belgische overheid in de zetelkwestie kon haar kansen namelijk ondermijnen. De commissie stelde uiteindelijk acht locaties voor, met een duidelijke voorkeur voor het Oefenplein in Etterbeek omwille van de beschikbare oppervlakte, de uitbreidingsmogelijkheden en de bereikbaarheid van de site.¹¹

De bouw van een Europees district zou echter verschillende jaren vergen; in tussentijd moest er gewerkt kunnen worden. De Belgische overheid nam daarom huuropties op een aantal grote kantoorgebouwen die intussen in de Leopoldswijk tot stand waren gekomen. Daar namen de nieuwe organisaties 'voorlopig' hun intrek. Euratom vestigde zich in de Belliardstraat 51-55. (afb. 2) Dit enorme gebouw uit 1958, naar ontwerp van Jean Hendrickx-Van den Bosch, besloeg bijna een volledig bouwblok.¹² Het monumentale opzet

van het geheel (dat in feite uit twee afzonderlijke gebouwen bestond), versterkt door de plint in hardsteen, de symmetrische opbouw en de centraal geplaatste inrijpoort voor auto's, verleende dit complex de allures van een stadspaleis. De Europese Commissie (het uitvoerend orgaan van de EEG) nam haar intrek in een kantorencomplex dat in verschillende stappen (1957-1963) werd ontwikkeld in het bouwblok tussen de Blijde Inkomstlaan, de Kortenberglaan en de Wetstraat, naar ontwerp van de architecten C. en J.P. Housiaux.¹³ (afb. 3) In zijn zoektocht naar maximaal rendement botste de projectontwikkelaar hier echter op de strenge stedenbouwkundige voorschriften in de buurt, die de bouwhoogte tot tien verdiepingen beperkten om het zicht op de Triomfboog niet te ontnemen.

HET BERLAYMONTGEBOUW

De Europese administraties groeiden bijzonder snel; na nauwelijks een jaar waren er al meer dan 1.000 ambtenaren geland in Brussel. Aangezien de instellingen zelf geen gebouwen konden aankopen zonder politieke consensus over de zetelkwestie, trad de Belgische regering op als huurder – dat wil zeggen dat ze met de bouwpromotoren langetermijnhuurcontracten afsloot en de gebouwen dan verder doorverhuurde aan de Europese instellingen aan een voordelige prijs. Het werd al snel duidelijk dat deze situatie op lange termijn zowel ruimtelijk als financieel onhoudbaar was. De regering stelde daarom voor om een prestigieus administratief centrum te bouwen om *alle* Europese administraties te bundelen. Hiermee hoopte de overheid de Europese aanwezigheid te rationaliseren en de kansen van Brussel als enige zetel te consolideren. Nadat Commissievoorzitter Hallstein in oktober 1958 in voor-

zichtige bewoordingen liet weten het principe genegen te zijn, koos de Belgische regering voor de vlucht vooruit en besloot ze, op eigen initiatief en op eigen kosten, een *Centre Administratif Europe* te bouwen.

Het ontwerp werd toevertrouwd aan de architect Lucien De Vestel, bijgestaan door de broers Polak en Jean Gilson (Groupe Alpha). De aanstelling van De Vestel kan te maken hebben gehad met vorige opdrachten: hij voltooide in die tijd de uitbreiding van het Natuurhistorisch Museum in het Leopoldpark en had eerder ook al een stedenbouwkundig ontwerp gemaakt voor de omgeving van het Luxemburgstation. Hij was verder goed vertrouwd met de politieke administraties en leidde in 1954 een uitgebreide studiereis voor architecten in de USA in opdracht van de Belgische Dienst voor de Opvoering van de Productiviteit.¹⁴ De Vestel was dus goed vertrouwd met de opdrachtgever (het Ministerie van Openbare Werken), de omgeving (Leopoldswijk) en het type opgave (grote overheidsgebouwen). Zolang er niets officieels beslist was, bleef het hele project echter een gok. De Belgische overheid had er dan ook alle belang bij om de toekomstige huurder ter wille te zijn. Daarom werden ook vertegenwoordigers van de Europese instellingen bij het ontwerpproces betrokken. Na een drietal overlegmomenten in de loop van 1959, besliste het Ministerie van Openbare Werken echter dat de architecten nu wel alleen verder konden. Ook wat de locatiekeuze betrof, ging de Belgische overheid eerder eigengereid te werk. Ze negeerde de argumentatie van de stad Brussel in het voordeel van de Heizelvlakte en had ook geen oren naar Victor Bures pleidooi voor de site van Etterbeek. Vanuit de redenering dat de Europese instanties makkelijker zouden meestappen in een strategie van hergroepering

dan een volledige relocatie, werd een site in de Leopoldswijk gezocht. Daarnaast speelde ook mee dat een gebouw op die plek, dicht bij de regeringsgebouwen, gemakkelijk te gebruiken zou zijn voor de eigen administraties voor het geval de Europese instanties zich ergens anders zouden vestigen.

In de dichtbebouwde Leopoldswijk was er op het einde van de jaren 1950 echter geen plaats meer voor een dergelijk omvangrijk programma. De grote tuin van het *Institut des Dames de Berlaymont* in de Wetstraat was de enige overgebleven open ruimte van betekenis. (afb. 4) Het was een van de oudste en meest prestigieuze kostscholen in Brussel: het werd gesticht in 1625 door Marguerite De Lalaing, met als doel onderrecht te verstrekken aan meisjes uit adellijke families, en was oorspronkelijk gevestigd naast de Sint-Michiel- en Sint-Goedelekathedraal. Onder het Hollands Bewind vestigden de zusters zich vanaf 1808 in het oude miniemenklooster aan de Manegestraat (bij de Zavel), tot hun eigendom onteigend werd voor de bouw van het Justitiepaleis. De zusters vestigden zich daarom in 1863 op het einde van de Wetstraat. Het gebouwencomplex was na de Tweede Wereldoorlog door het stijgende aantal leerlingen echter te klein geworden. De kosten voor het onderhoud en de verwarming liepen daarenboven zo hoog op dat de congregatie er zich voor in de schulden moest steken. Het comfort was ook niet meer op het niveau van wat de meeste leerlingen thuis gewoon waren – in de slaapzalen was er bijvoorbeeld pas vanaf 1950 stromend water of centrale verwarming. Ten slotte was de Wetstraat een van de voornaamste invalswegen tot de stad geworden, waardoor steeds meer ouders zich zorgen maakten over de veiligheid en de gezondheid van hun kinderen. Ironisch genoeg was de congregatie

▲ 4

▲ 5

Afb. 4

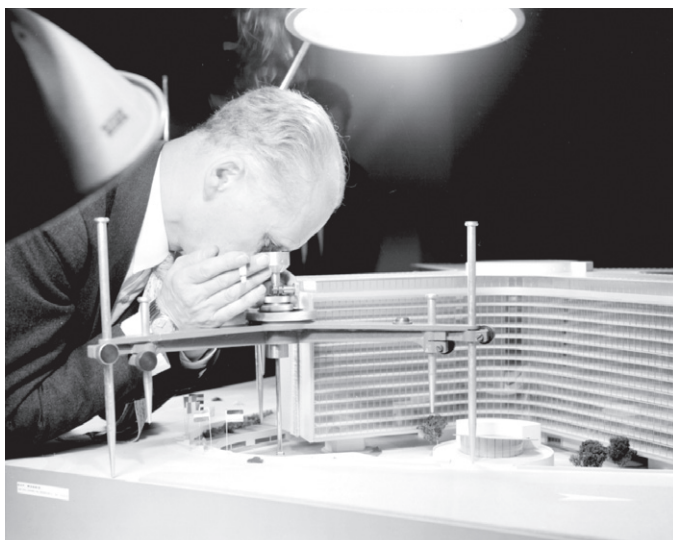
Het Berlaymontklooster aan de Wetstraat. Het complex groeide organisch tussen 1860 en 1910, en omvatte bijna het hele huizenblok tussen de Wetstraat, de Karel De Grotelaan, de Stevinstraat en de Archimedesstraat. Postkaart (verz. auteur).

Afb. 5

Maquette van het Berlaymontgebouw op de cover van het tijdschrift *Présence de Bruxelles*, maandblad maart-april 1960.

Afb. 6

Maquette van het Berlaymontgebouw, hier in gebruik om de lichtintensiteit in het interieur te meten (verz. ministerie van Openbare Werken).

honderd jaar eerder uit het Brusselse stadscentrum weggetrokken om precies dezelfde redenen. Eenmaal de plannen van de Belgische overheid waren uitgelekt, werden de zusters belaagd door lokale vastgoedpromotoren. De preciaire financiële situatie van het instituut deed de congregatie uiteindelijk overstag gaan. Ze speelden daarbij de Belgische overheid en de ontwikkelaars handig tegen elkaar uit; de Staat haalde het uiteindelijk met een lager bod maar stelde in ruil een voormalig staatsdomein ter beschikking in Argenteuil (Waterloo), waar de zusters een nieuw pensioonaat konden bouwen naar ontwerp van Groupe Structures.¹⁵

Hoewel het een volledig bouwblok betrof, ingesloten tussen de Wetstraat, de Archimedesstraat, de Karel de Grotelaan en de Stevinstraat, was de Berlaymontsite toch erg krap om 5.000 ambtenaren te huisvesten. Er mocht ook maar maximaal 50 meter in de hoogte worden gebouwd om het zicht op de Triomfboog van het Jubelpark niet te belemmeren. Het complex moest niettemin als een goed zichtbaar symbool van de Europese eenmaking kunnen fungeren. (afb. 5 en 6) De inspiratie voor een gebouw met een centrale (circulatie)kern en uitwaaiende armen haalden de architecten waarschijnlijk bij het net voltooide

Unesco-gebouw in Parijs, waar ook in Belgische architectuurtijdschriften uitvoerig over bericht was.¹⁶ Net zoals bij het Unesco-gebouw, waar ook hoogtebeperkingen golden, kregen in het Berlaymontgebouw de grote onderdelen van het programma een plaats ondergronds. De vergaderzalen waren bijvoorbeeld ondergebracht in twee enorme ruimtes (93 x 16 meter en 60 x 16 meter) die volledig gecompartmenteerd konden worden via gemotoriseerde systeemwanden tot een geheel van 15 kleine (112 vierkante meter) en twee grote zalen (144 en 224 vierkante meter) (afb. 7, 8a en 8b). Naast een parking voor 1.632 (!) wagens

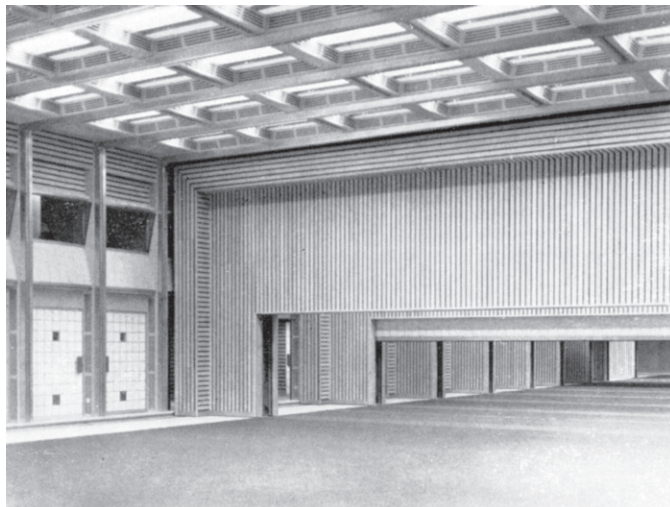
▲ 7

Afb. 7

Een van de ondergrondse, modulerbare vergaderzalen van het Berlaymontgebouw (verz. ministerie van Openbare Werken).

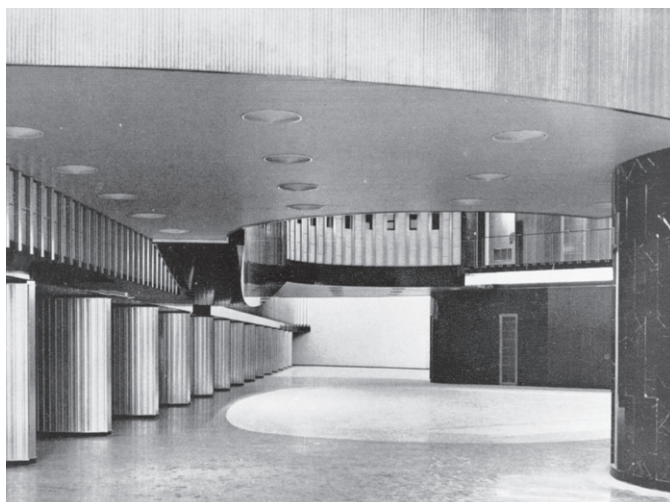
Afb. 8a en 8b

Binnenzichten van het Berlaymontgebouw. *Présence de Bruxelles*, nr. 89, maart-april 1969, pp. 10-11.

▲ 8a

▼ 8b

waren er ook nog twee restaurants met een capaciteit van 2.400 maaltijden per dag. Om dit alles mogelijk te maken moest niet minder dan 150.000 kubieke meter aarde worden weggegraven tot een diepte van 20 meter, over bijna de hele oppervlakte van het perceel (2,7 hectare). Op piekmomenten waren er niet minder dan 250 bouwvakkers actief op de werf, die werd aangenomen door een tijdelijke vereniging van drie bekende Brusselse aannemers (Blaton, CFE en François et fils). (afb. 9).

Het meest innovatieve aspect aan het Berlaymontgebouw is het structurele concept. (afb. 10) De

12 verdiepingvloeren zijn namelijk opgehangen aan uitkragende Preflexbalken, die op hun beurt rusten op een kruisvormige betonnen kern met asymmetrische armen van negen meter breed en variabele lengte.¹⁷ Tussen deze kern en de gordijngewelven ligt de kantoorruimte; in de centrale kern is ruimte voor archieven, vergaderzalen, sanitair en liftkokers. (afb. 11) Van deze betonnen massa is op de grond echter niet veel te merken; dat komt omdat de wanden van de betonnen kern zijn opgevat als enorme balken die maar op enkele punten de grond raken. Door dit principe, in combinatie met de hangende ver-

diepingvloeren, is de voetafdruk van het gebouw minimaal en blijft de ruimte eronder maximaal open. Oorspronkelijk was die ingericht als een open esplanade, waarbij auto's tot voor de hoofdingang konden rijden. (afb. 12) De dertiende verdieping rustte bovenop de Preflexbalken en was voorzien voor de EU-commissarissen; van hieruit was ook de toegang voorzien tot het landingsplatform voor helikopters. Naast de omvang van het programma en de beperkte bebouwbare oppervlakte, stelde ook het kluwen van auto-, spoor- en metroverbindingen rond de site de architecten voor grote uitdagingen. Om

▲ 9

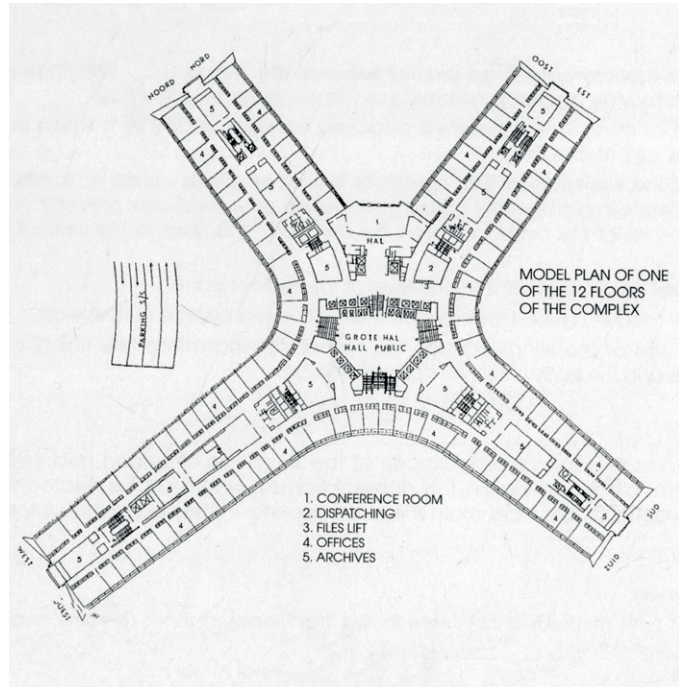
▲ 10

Afb. 9

Zicht op de bouwput van het Berlaymontgebouw. Op de achtergrond zijn de gebouwen van het Berlaymontinstituut nog te zien (verz. ministerie van Openbare Werken).

Afb. 10

Beeld tijdens de werken aan het Berlaymontgebouw. Het structurele concept is duidelijk zichtbaar: de stalen verdiepingvloeren zijn opgehangen aan Preflex-balken, die rusten op een centrale betonnen kern. Op dit beeld is ook goed te zien hoe de spoorlijn langs het gebouw scheert (verz. ministerie van Openbare Werken).

▲ 11

▲ 12

Afb. 11

Typeplan van het Berlaymontgebouw: centraal de kern met circulatie (liften, trappen, leidingen, etc.) van waaruit de verschillen armen uitwaaieren. De kantoren bevinden zich aan beide zijden van een centrale gang. In de middenste, donkere zone bevinden zich archief, sanitair, vergaderruimtes, etc. *Folder Het Berlaymontgebouw*, Regie der Gebouwen.

Afb. 12

Zicht op de esplanade onder het Berlaymontgebouw en de hoofdtoegang tot het complex, originele toestand, midden jaren 1970 (verz. ministerie van Openbare Werken).

deze trillings- en geluidsbronnen te neutraliseren werden de ondergrondse vergaderzalen opgevat volgens het 'box in box' principe (d.w.z. dat de binnenruimte structureel onafhankelijk is van de buitenschil). De keuze voor hangende verdiepingsvloeren vergde ook een bijzondere aandacht voor de brandweerstand; alle kabels en vloerelementen waren in staal en werden daarom – zoals toen de gewoonte was – ingepakt in asbest. Waar de doorgedreven aandacht voor de brandweerstand in het Berlaymontgebouw in de vakpers werd gelauwerd, was het net dat aspect dat nauwelijks twintig jaar later leidde tot de ontruiming en ontmanteling van het complex.¹⁸ Ten slotte was de binnenruimte ook volledig geklimatiseerd, een primium in België voor een gebouw van die omvang. De keerzijde van de medaille was wel dat er in de kantoorverdiepingen geen enkel opendraaiend raam voorzien was; dat privilege was voorbehouden voor de dertiende verdieping.

Hoewel het structurele concept een theoretische bouwtijd mogelijk maakte van 24 maanden doordat alle bovengrondse bouwcomponenten geprefabriceerd konden worden tijdens het werk aan de funderingen, nam de realisatie van het complex meer dan acht jaar in beslag (1962-1970). Dat had niet alleen te maken met administratieve problemen (een complexe verkoopakte, vertraging bij de toekenning van de bouwvergunning en de gefaseerde toekenning van het budget) maar ook met de aanslepende discussie met de Europese Commissie over de inrichting en afwerking van het gebouw. Rekening houdend met het 'voorlopige' karakter van de Europese zetel was het Berlaymontgebouw ontworpen op maat van de Belgische administraties; de verdiepingsvloeren waren daarom opgevat als landschapskantoren. De Europese ambtenaren ver-

kozen echter individuele kantoren, waardoor het gebouw onvermijdelijk veel capaciteit zou verliezen. Ook de grote ondergrondse auditoria bleken niet overeen te komen met de vergadercultuur van de Europese Commissie. Een intern EU-rapport stelde ook dat het hele gebouw eigenlijk bijzonder inefficiënt ontworpen was: slechts één vierde van het terrein was bebouwd en daarvan kon slechts een derde effectief als bureauimte worden gebruikt. Door dit alles zou het Berlaymontgebouw maar 3.500 van de vooropgestelde 5.000 ambtenaren kunnen huisvesten. De conclusie van het rapport was dan ook vernietigend: *'En un mot, on peut dire que si la Commission de la CEE avait été le maître d'œuvre, la conception du bâtiment eut été tout autre.'*¹⁹

Los hiervan was het intussen echter ook duidelijk geworden dat het oorspronkelijke uitgangspunt, namelijk om alle EU-administraties in één gebouw te groeperen, onhaalbaar was; in 1965 telde de EEG alleen al 3.200 ambtenaren op acht locaties.²⁰ Bovendien was dat jaar ook het Verdrag van Brussel ondertekend, dat de fusie voorzag van de EGKS, de EEG en Euratom vanaf 1 juli 1967. De Belgische overheid wilde echter niet meer investeren in huisvesting voor de Europese instanties zolang de zetelkwestie hangende bleef. Ze veranderde daarom het geweer van schouder: via het Ministerie van Openbare Werken deed de regering vanaf nu expliciet een beroep op private ontwikkelaars om in de nodige kantoorruimte te voorzien. In juni 1964 werd bijvoorbeeld een huurbelofte afgesloten met een groep bouwpromotoren die naast het Berlaymontgebouw twee identieke kantoorgebouwen wilden realiseren.²¹ Deze promotoren hadden hun huiswerk wel goed gemaakt: ze leverden een traditioneel kantoorgebouw (het Karel De Grote-gebouw) af

dat perfect inspeelde op de wensen van Europese Commissie. De oppervlaktes en de verdeling van de individuele kantoren waren bijvoorbeeld perfect op maat van haar administratieve hiërarchie, terwijl de plannen in elk kantoor een eigen opendraaiend raam en een onafhankelijk instelbare radiator voorzagen. Over 15 verdiepingen verspreid telde het Karel De Grote-gebouw in totaal 885 kantoren. Ondergronds waren nog eens drie verdiepingen, waarvan een gedeelte als parking was ingericht met 487 plaatsen. (afb. 13)

Het principe waarbij de bouwpromotoren financiële rugdekking kregen van de Belgische Staat en zo hun projecten haast risicoloos konden uitvoeren, werd een systematisch mechanisme bij de huisvesting van de andere Europese instanties in de jaren 1980 en 1990, zoals de Europese Raad (Lipsiusgebouw) en het Europees Parlement (Leopoldruimte) – telkens stelde de Belgische overheid haar kansen om een Europese zetel binnen te halen veilig door de private sector een hand boven het hoofd te houden. Officieel wachtte de regering af, maar achter de schermen werd alles in gereedheid gebracht om op het juiste moment de nodige infrastructuur te kunnen aanbieden. Paradoxaal

Afb. 13

Het Berlaymont- en Charlemagnegebouw in hun oorspronkelijke toestand in de jaren 1970 (verz. ministerie van Openbare Werken).

Afb. 14a en 14b

De transformatie van de Leopoldswijk tussen 1953 en het midden van de jaren 1990. Op deze foto's is duidelijk te zien hoe de grootschalige kantoorgebouwen de oorspronkelijk morfologie van de wijk teniet doen (© Bruciel.irisnet.be).

Afb. 15

In 2007 verrichten de studenten van het Berlage Institute in Rotterdam ontwerpmatig onderzoek rond de de architectuur en inplanting van de Europese instellingen. Ze ontwierpen bijvoorbeeld een Europees Parlement langs het Kanaal met een publiek dak dat ingericht kon worden als beeldentuin. De sculpturen verwijzen naar de *founding fathers* van de Europese gedachte. *Brussels, A Manifesto*, op. cit., p. 125.

genoeg werd de positie van de bouwpromotoren in dit verhaal fel versterkt door de Wet op de Stedenbouw van 1962. Deze wet voorzag – voor het eerst – een alomvattend en streng hiërarchisch planningskader maar gaf buitenproportioneel veel macht aan de federale administratie; lokale besturen hadden nauwelijks impact op de besluitvorming. Dat verklaart waarom de stad Brussel quasi buitenspel stond in de discussies over de centralisatie van de Europese administraties en haar voorkeur voor de Heizelvlakte niet kon doordrukken. Daarnaast speelde de Stedenbouwwet ook in de kaart van de private ontwikkelaars. Artikel 25 gaf bijvoorbeeld de mogelijkheid aan wie meer dan de helft van een bouwblok bezat, om ook de rest van het bouwblok te laten onteigenen. De wet is dan ook vaak bestempeld als 'een wet van ontwikkelaars voor ontwikkelaars' die de behoeften van overheden en ontwikkelaars perfect op elkaar afstemde.²³

DE LEOPOLDSWIJK VANDAAG

Met de bouw van het Berlaymontgebouw kwam de Leopoldswijk in een onomkeerbare stroomversnelling terecht: op korte tijd verdwenen haast alle 19de-eeuwse panden, terwijl de Wet- en Belliardstraat transformeerden in stadsautostrades. (afb. 14) De residentiële, artisanale en commerciële dimensie van het stadswefsel verdween er nagenoeg volledig; bepaalde delen ervan werden zuiver monofunctionele enclaves. Deze stedenbouwkundige en sociale ontwrichting was het gevolg van een weinig gereguleerde markt, de afwezigheid van een ruimtelijk beleid en een uiterst zwakke politieke besluitvorming. Zoals eerder opgemerkt liet de Belgische overheid deze evolutie begaan en gaf ze de private investeerders vrij spel. Pas in de late jaren 1970, met de bekrachtiging van

het Gewestplan, kregen bewoners en kleine private investeerders een officieel platform in de besluitvorming rond stadsontwikkeling. De Europese leiders hebben van hun kant ook nagelaten de symbolische capaciteit van architectuur in te zetten om hun politiek project een tastbare visuele identiteit te geven. De meeste Europese instellingen leiden mede daardoor een anoniem bestaan en staan haast letterlijk in elkaars schaduw. De algemene teneur over de rol van Europa in de naoorlogse stedenbouwkundige ontwikkeling van Brussel en de plaats van architectuur in de creatie van een Europese identiteit is er dan ook een van gemiste kansen.²⁴

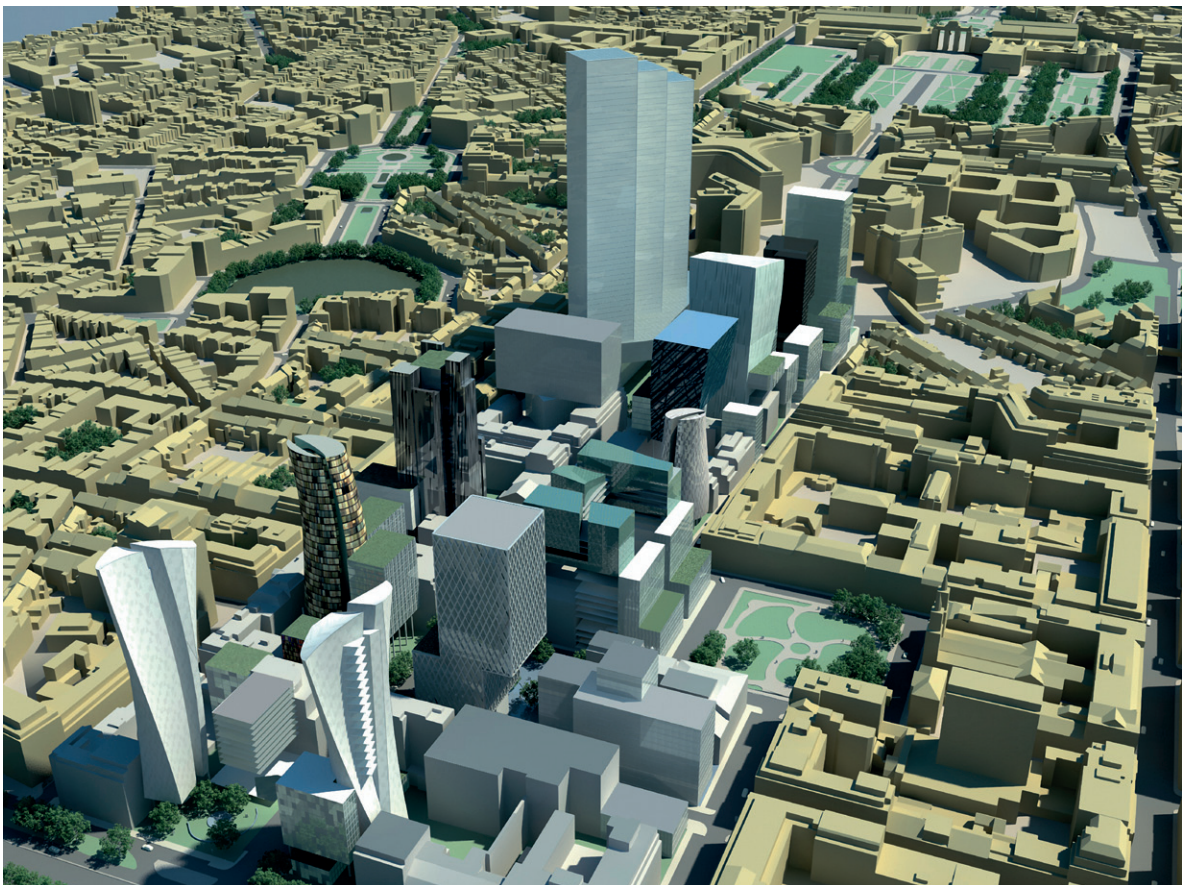
In de feiten is het echter pas na de oprichting van het Brussels

Hoofdstedelijk Gewest dat de reflectie over de Europese aanwezigheid in de Leopoldswijk echt op gang kwam. In 2000 werd bijvoorbeeld een taskforce 'Brussel-Europa' opgericht die een ontwikkelingsstrategie voor de wijk moest voorstellen. Een jaar later organiseerde de federale overheid een overleg met een panel van Europese intelligentia rond het toekomstige bouwbeleid van de Europese instellingen.²⁵ Binnen deze dynamiek kwam in 2002 het zogenaamde Ombudsplan Bru/Eur tot stand, met als doel de verloren gegane interactie tussen de verschillende politieke en sectorale niveaus in de wijk terug op gang te brengen. Ook in de architecturale en academische milieus vormde de Leopoldswijk intussen het voorwerp

van intens debat en onderzoek.²⁶ In de tentoonstelling 'A Vision for Brussels' werden in 2007 bijvoorbeeld concrete ruimtelijke scenario's voorgesteld die de politieke, ideologische, culturele en intellectuele dimensies van de Europese eenmaking concreet gestalte konden geven.²⁷ (afb. 15) De ontwerpers pleitten ervoor de Europese organen als structurende elementen aan te grijpen in de verdere ruimtelijke ontwikkeling van Brussel door ze in te planten op strategische plaatsen in de stad. In 2008 werd uiteindelijk het Richtschema voor de Europese wijk opgesteld.²⁸ Een van de opties hier was de toegelaten bebouwbare oppervlakte langs de Wetstraat te verdubbelen door een nieuwe, terugwijkende rooilijn vast te leggen; zo kan hoger gebouwd wor-

Afb. 16

Het winnende voorstel van Christian de Portzamparc voor de internationale architectuurwedstrijd voor het Stadsproject Wet, 2007 (<http://www.adt-ato.brussels/nl/strategische-zones/europese-wijk/stadsproject-wet>).

Afb. 17

Het Euratomgebouw na renovatie, herdoopt als 'Belmont Court', renovatie door arch. Architectes Associés (foto Marc Detiffe).

Afb. 18

Het Berlaymontgebouw na renovatie, arch. Lallemand, Beckers, Van Campenhout, 1997-2004 (foto Wim Robberechts 2004 © GOB).

den en krijgt de straat toch meer licht en ruimte.²⁹ (afb. 16) Het is evenwel typerend voor de fragmentatie van het ruimtelijk beleid in Brussel dat de wedstrijd beperkt bleef tot de kop van de Wetstraat.

Vanuit een architecturaal perspectief bekeken, is de balans van de Leopoldswijk genuanceerder. De wijk biedt een staalkaart van alle architectuurtendensen van de laatste 50 jaar, maar laat ook zien hoe kort de levenscyclus van kantoorgebouwen geworden is. Dat wordt nog het duidelijkst in het Foncolingebouw (1959) van André Jacquain en Victor Mulpas op de hoek van de Montoyer- en Handelsstraat. Het principe van maximale benutting van de vloeroppervlakte door de dragende structuur van de gevel aan de buitenkant te plaatsen kende internationale belangstelling.³⁰ Het gebouw werd niettemin in 2001 afgebroken en vervangen door een nieuwbouw naar ontwerp van... dezelfde architect. Het Foncolingebouw zou ook het architecturale kroonjuweel in de wijk geïnspireerd hebben, namelijk de hoofdzetel van de voormalige Bank Brussel Lambert (1959-1962). Het Amerikaanse bureau SOM verzoende hier industriële bouwmethoden met klassieke waardigheid. Het is ook een van de weinige gebouwen in de Leopoldswijk waarvan de architecturale identiteit gerespecteerd werd bij latere aanpassingen en renovatie. De gebouwen van de Europese instanties hebben daarentegen alle een makeover ondergaan, zoals het Karel De Grote-gebouw (arch. Murphy & Jahn i.s.m. Henri Montois, 1996-1998). De renovatie van het Euratomgebouw was genuanceerder; de monumentale esthetiek ervan werd verzacht door een intelligent spel met gekleurde glasvlakken (arch. Architectes Associés, 2002-2006). (afb. 17) Het gebouw aan de Blijde Inkomstlaan, de historische zetel van de Europese Commissie, werd daar-

entegen recent afgebroken. Toen de proporties van het asbestprobleem in het Berlaymontgebouw duidelijk werden, werd overwogen het gebouw te slopen. Dat bleek evenwel geen optie omdat de trein- en weginfrastructuur rond het gebouw gebruik maakt van de funderingsplaat; de gemengde beton- en staalstructuur werd daarom behouden en na de asbestverwijdering volledig opnieuw aangekleed (arch. Lallemand, Beckers, Van Campenhout, 1997-2004). Ondanks het astronomische kostenplaatje geldt het gebouw vandaag als een voorbeeld van efficiëntie, energiezuinigheid en duurzaamheid. (afb. 18) Door dit geslaagde hergebruik van een bestaande en in zijn tijd innovatieve structuur, heeft het gebouw een plaats gekregen in de inventaris van ingenieurskunst met erfgoedwaarde die in 2011 door onderzoekers van de ULB en de VUB werd opgesteld.³¹ Hopelijk wordt het Berlaymontgebouw nu ook opgenomen in de inventaris van het bouwkundig erfgoed van de Leopoldswijk die momenteel door het Brussels Gewest wordt opgesteld.

Veel kantoorgebouwen krijgen echter niet zoveel tijd om zich in het collectieve geheugen te vestigen. Het kantoorgebouw dat Léon Stynen en Paul De Meyer in 1954 realiseerden voor de *Société Belgo-Luxembourgeoise* op de hoek van de Belliard- en Trierstraat werd in 1991 al vervangen door het kantoorgebouw Brussimmo van Samyn & Partners. Dit energiezuinige high-tech icoon staat intussen zelf op de lijst met waardevol erfgoed van het Brussels Gewest. Voor de voormalige hoofdzetel van de bank BACOB (arch. Groep Planning, 1980), ontworpen als een totaal-kunstwerk in de beste postmoderne traditie, kwam deze procedure echter te laat. Het is daarmee echter nog niet de jongste constructie die al verdwenen is: die eer gaat naar een gebouw van Henri Montois aan

de Frère Orbansquare uit 1986 dat nauwelijks 25 jaar later (2011) al werd gesloopt. Deze voorbeelden illustreren hoe kantoorgebouwen vandaag echte consumptiegoederen zijn geworden. De intrinsieke relatie tussen bouwheer, gebruiker en architect is verdwenen ten voordele van een puur economisch verbond tussen promotor en ontwerper, met gebruiksgemak en kostenefficiëntie als voornaamste ontwerpparameters. In deze context, waar bedrijven en administraties niet langer eigenaar zijn van hun gebouwen en huisvesting in eerste instantie als een cijfermatig probleem wordt bekeken, komen architecturale kwaliteit, stedenbouwkundige relevantie en erfgoedwaarde helaas vaak pas op de laatste plaats.

NOTEN

1. Het effect hiervan op de architecturale cultuur en de stedenbouwkundige ontwikkeling van Brussel wordt besproken in STERKEN, S., 'Brussel, een hoofdstad in beweging? 50 jaar architectuur en stedenbouw', *Erfgoed Brussel/Bruelles Patrimoines*, speciaal nummer, 2013, pp. 187-209. Over de rol van Brussel als politiek centrum in relatie tot het architecturaal erfgoed, zie DUMONT, P. (ed.), *Brussel, 175 jaar hoofdstad*, Brussel, Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest/Mardaga, 2005.
2. DESSOUROUX, C., 'Kantoren in Brussel: een stand van zaken', in: *Brussel, haar kantoren en bedienden*. Reeks 'Overzicht van het kantoren-park', speciaal nummer, 2011, pp. 14-28.
3. Over het ontstaan en de evolutie van de Leopoldswijk, zie: BURNIAT, P., 'Die Erosion eines Stadtteils', *Werk, Bauen + Wohnen*, 79-5, 1992, pp. 8-21; DEMEY, T., *Brussel, hoofdstad van Europa*, Brussel, Badeaux, 2007, pp. 33-75; LEROY F., 'Quand l'aristocratie et la grande bourgeoisie habitaient le quartier Léopold', *Revue Belge de Philologie et d'Histoire*, 88-2, 2010, pp. 519-540.
4. LEROY, *op. cit.*, p. 533.
5. Archief van de Stad Brussel, bouwdoSSIers 349 94 (1928), 424 74 (1934), 61 851 (1951).
6. 'Les nouveaux bâtiments des compagnies d'assurances, Rue de la Loi, à Bruxelles', *La Technique des Travaux*, 1-2, 1963, pp. 11-38.
7. Over de Europese eenmaking, zie DEDMAN, M. (ed.), *The Origins & Development of the European Union 1945-2008: A History of European Integration*, Londen, Routledge, 2009. De kwestie van de zetelverdeling wordt uitgebreid behandeld in HEIN, C., *The Capital of Europe. Architecture and Urban Planning for the European Union*, Londen, Praeger, 2004. Zie ook DE GROOF, R., ELAUT, G., *Europe in Brussels. Van Federaal Werelddistrict tot Europese Hoofdstad*, Tiel, Lannoo, 2010.
8. Naar de titel van een brochure uitgegeven door het Wegenfonds, 1956. Over de infrastructuurwerken in Brussel in de context van Expo '58, zie DELIGNE, C., JAUMAIN, S., *L'Expo 58. Un tournant dans l'histoire de Bruxelles*, Brussel, Le Cri, 2009.
9. Er waren op dat moment officieel tien steden of regio's kandidaat om de Europese instellingen geheel of gedeeltelijk te ontvangen: Straatsburg, Luxemburg, Milaan, Turijn, Stresa, Brussel, Parijs, het departement van de Oise, Nice en Den Haag. De taak van het comité was een 'objectief' overzicht van de kandidaturen te maken, niet om een rangschikking op te stellen of voorkeur uit te spreken. Over de samenstelling en werkzaamheden van deze commissie, zie HEIN, *op. cit.*, pp. 72-78 en pp. 240-41.
10. BELGISCHE REGERING, *Brussel/Bruelles/Brüssel/Brusselle*, Brussel, 1958. De meeste representatieve pagina's uit het Witboek zijn gereproduceerd in DE GROOF, *op. cit.*, pp. 175-183.
11. Nota 'Brussel Europees District/ Bruxelles District Européen', 1961 (Rijksarchief, Brussel, fonds Victor Bure). De andere locaties waren de Heizelvlakte (de site van de Expo '58), de Nationale Militaire Schietbaan in Schaarbeek (waar later het complex van de nationale omroep kwam), Sint-Genesius-Rode, het staatsdomein in Argenteuil (Waterloo), Tervuren, Nossegem en de huizenblokken rond het Berlaymontklooster aan de Wetstraat.
12. DUBOURG, L., 'L'Unilever House à Bruxelles', *La Technique des Travaux*, 7-8, 1956, pp. 205-214; NOVGORODSKY, L., 'Le siège de l'Euratom, à Bruxelles', *La Technique des Travaux*, 5-6, 1960, pp. 147-152.
13. Archief van de stad Brussel, bouwdoSSIer 65 910 (1955).
14. Over De Vestel, zie VAN LOO, A. (red.), *Repertorium van de Architectuur in België*, Tiel, Lannoo, 2003, p. 236; DE HENS, G., MARTINY, V. G. (red.), *Une école d'architecture, des tendances*, Brussel, Académie d'Architecture, 1992, pp. 158-159. Het archief van De Vestel wordt bewaard in de Archives d'Architecture Moderne (AAM) maar bevat merkwaardig genoeg quasi geen documenten over het Berlaymontgebouw. Het is daardoor moeilijk om de juiste verhouding te schetsen tussen De Vestel en de andere betrokken architecten. Het archief van de broers Polak werd recent geschonken aan de AAM maar is nog niet toegankelijk voor onderzoek. De aanwezigheid van Jean Gilson in het architectenteam had allicht te maken met de betrokkenheid van Groupe Alpha (waartoe hij behoorde) bij de voorstudies rond de vestiging van de Europese zetel in Brussel. Het stedenbouwkundig plan van De Vestel voor de Leopoldswijk verscheen in *La Cité*, 1933/7, pp. 133-136. Over het Instituut voor Natuurwetenschappen, zie *La Technique des Travaux*, 1955/7-8, pp. 201-219. Over de studiereis in de USA, zie STERKEN, S., 'Architecture and the Ideology of Productivity. Four Public Housing Projects by Groupe Structures in Brussels (1950-1965)', *Footprint*, 5-2, 2012, pp. 25-40.
15. Over de verschillende bouwcampagnes van de Berlaymont-congregatie, zie STERKEN, S., 'Nuns in the Suburb. The Berlaymont Institute in Waterloo by Groupe Structures (1962)', in: LEPINE A., JORDAN K. (red.), *Building the Kingdom Modern Architecture for Religious Communities*, London: Pickering & Chatto (te verschijnen in 2015).
16. 'Le centre permanent de l'Unesco à Paris', *La Maison*, 15-3, 1959, pp. 84-89; 'Le nouveau Palais de l'Unesco', *La Technique des Travaux*, 35, 1-2, 1959, pp. 3-18; 'Le nouveau palais de l'Unesco à Paris', *Architecture*, 59-27, pp. 150-151.
17. De Preflex-balk was bedacht door de Pools-Belgische ingenieur Abraham Lipski in 1950. Deze balk bestond uit een voorgebogen stalen I-profiel waarvan de onderflens omhuld was met beton. Door zijn sterkte en stijfheid maakte dit grote overspanningen mogelijk met minimale constructiehoogtes. De Preflex-balk werd toegepast in een hele reeks opmerkelijke gebouwen in het Brusselsse, waaronder de Zuidertoren. Zie VAN DE VOORDE, S., DE MEYER, R., & TAERWE, L., 'Beton in de Belgische architectuur, 2: Abraham Lipski en de uitvinding van de Preflex-balk', *Cement*, 60-6, 2008, pp. 26-29.
18. Zie bijvoorbeeld 'L'Intervention de la résistance au feu des éléments de construction dans la sécurité contre l'incendie des bâtiments et les réglementations y afférentes', *Revue belge du feu*, 2, 1969, pp. 10-12.
19. 'Samenvattend kunnen we stellen dat, als de Commissie van de EEG de bouwheer was geweest, het concept van het gebouw totaal anders was geweest.' 'Note à l'attention de M. Levi Sander, Vice-Président de la Commission', xx/10/1964, Historical Archives of the European Commission, Brussel, 17/1972 9, p. 9.
20. 'Note d'information: regroupement des services communautaires dans des immeubles voisins du Rond-Point de la Loi', 14/06/1965, Historical Archives of the European Commission, Brussel, 17/1972 10.
21. 'Immeuble pour bureaux Charlemagne', *La Technique des Travaux*, 9-10, 1968, pp. 259-266.

22. ROMANCZYK, K., 'Transforming Brussels Into An International City. Reflections on 'Brusselization'', *Cities* 29-2, 2012, pp. 126-132.
23. LACONTE, P., 'De Wet van 1962, veertig jaar later', *A+*, 176, pp. 18-19.
24. Zie hierover LAGROU, E., 'Europa kwam naar Brussel in 1958. Een woelige periode voor de stedenbouw van de hoofdstad ingeluid', in DUMONT, P. (ed.), *Brussel, 175 jaar hoofdstad*, Brussel, Mardaga/Brussels Hoofdstedelijk Gewest, 2005, pp. 29-59, en DE BEULE, M., 'Kantoren en planning in Brussel, 50 jaar van gemiste kansen?', *Brussels Studies*, 36, 02/03/2010 (www.brusselsstudies.be)
25. In het panel zaten onder andere de Nederlandse architect Rem Koolhaas, de Italiaanse schrijver Umberto Eco en de opera-intendant Gerard Mortier.
26. Zie bijvoorbeeld HEIN, C. (ed.), *Bruxelles l'Européenne: Capitale de qui? Ville de qui?*, Brussel, La Cambre, 2006 [*Cahiers de la Cambre-Architecture*, 5]; DE GROOF, R. (ed.) *Brussels and Europe*, Brussel, ASP Editions, 2008.
27. 'A Vision for Brussels. Imagining the Capital of Europe', 16/03 - 16/09/2007, BOZAR, Brussel. Bij de tentoonstelling hoorde een publicatie: AURELI, P.V., PATTEEUW, V. DECLERCK, J., TATTARA, M., *Brussels, A Manifesto. Towards the Capital of Europe*, Rotterdam, Berlage Instituut/NAI Publishers, 2007.
28. <https://stedenbouw.irisnet.be/pdf/Europesewijk.pdf>, geconsulteerd op 02/04/2015
29. <http://www.adt-ato.brussels/nl/strategische-zones/europese-wijk/stadsproject-wet>, geconsulteerd op 02/04/2015
30. *La Technique des Travaux*, 3-4, 1959, pp. 103-110; *Architecture*, 27, 1959, pp. 160-161; *Rythme*, 26, 1959, pp. 22-25; *A+*, 166, 2000, p. 51.
31. ATTAS, D., PROVOST, M. (red.), *Brussel, in de voetsporen van de bouwkundig ingenieurs*, Brussel, CIVA, 2011. Deze inventaris is te consulteren op <https://stedenbouw.irisnet.be/pdf/engineering-erfgoed> [laatste toegang 29/04/2015].

.....

Brussels, city of offices.

The Berlaymont building and the transformation of the Leopold district.

.....

So far, the Berlaymont building has always fallen under the radar of Belgian architectural history. Nevertheless, it is home to the European Commission, a powerful body that has ever-increasing impact on our daily life. When the building does get written about it is generally in the context of the systematic transformation of the Leopold district into a speculative conquered land, or as a symbol of the European bureaucratic machine that promulgates regulations with no feeling for local affinities and traditions. When the building had to be decontaminated of asbestos in the 1990s, the picture of a "Berlaymonster" was complete; indeed, more time and money was required to fix it than had actually been required to build it in the first place. Many critics attributed these problems to the original architectural concept, yet the central theme in this story is that of indecision. In such a climate, architecture cannot flourish: the Berlaymont building was constructed against the will of seemingly everyone. So the fact that its silhouette today appears in the logo of the European Commission has less to do with vision and insight into architecture's power of attraction, and more to do with a *modus vivendi* that developed gradually between building and user over time. This article seeks to demonstrate how the building came into being out of the interaction between two mutually reinforcing phenomena, namely the transformation of the Leopold district into an office quarter in the post-war period and the installation of the European institutions in Brussels.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Jean-Marc Basyn, Stéphane Demeter,
Paula Dumont, Murielle Leseque,
Cecilia Paredes, Brigitte Vander Bruggen
en Anne-Sophie Walazyc.

EINDREDACTIE IN HET NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE IN HET FRANS

Stéphane Demeter

SECRETARIAAT VAN REDACTIE

Murielle Leseque

COORDINATIE VAN ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

COORDINATIE VAN HET DOSSIER

Paula Dumont

AUTEURS/ REDACTIONELE MEDEWERKING

François Antoine, Mario Baeck,
Jean-Marc Basyn, Inge Bertels,
Anna Bouteiller, Marianne Defossé,
Rika Devos, Paula Dumont,
Bernard Espion, Anne Lauwers,
Harry Lelièvre, Thierry Lemoine,
Maarten Mahieu, Muriel Muret, Joke Nijs,
Michel Provost, Sven Sterken,
Thomas Stroobants, Peter Van der Hallen,
Yannik Van Praag, Guido Vanderhulst,
Christian Vandermorten, Ine Wouters,
Brigitte Vander Bruggen.

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels,
Data Translations Int.

NALEZING

Griet Meyfroots, Koenraad Raeymaekers,
Harry Lelièvre, Stephan Van Bellingen,
Tom Verhofstadt en de leden van het
redactiecomité.

VORMGEVING

The Crew Communication

DRUK

Dereume Printing

VERSPREIDING EN ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen.
bpeb@gob.irisnet.be

BEDANKINGEN

Olivia Basseem, Philippe Charlier,
Julie Coppens, Farba Diop, Alice Gérard.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Arlette Verkruyssen, directeur-generaal
van Brussel Stedelijke Ontwikkeling/
Gewestelijke overheidsdienst Brussel,
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel.

De artikelen zijn gepubliceerd onder de
verantwoordelijkheid van de auteurs. Alle
rechten voor het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Directie Monumenten en Landschappen –
Cel Sensibilisatie
CNN – Vooruitgangstraat 80, 1035 Brussel
<http://erfgoed.brussels>
broh.monumenten@gob.irisnet.be

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te betalen
toch nog gerechtigden zijn die niet
gecontacteerd werden, dan worden zij
verzocht zich kenbaar te maken bij de
Directie Monumenten en Landschappen
van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest.

LIJST MET AFKORTINGEN

AAM – Archives d'Architecture Moderne
ABOPG – Archief van het Bestuur voor
Oorlogsschade aan private goederen
ARA – Algemene Rijksarchief
AMVB – Archief en Museum van het
Vlaams Leven te Brussel
ARB – Académie royale de Belgique
DCBSO – Documentatiecentrum van
Brussel Stedelijke Ontwikkeling
DML – Directie Monumenten en
Landschappen
GOB – Gewestelijke Overheidsdienst
Brussel
KBR – Koninklijke Bibliotheek van België
KIK-IRPA – Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut royal
du Patrimoine artistique
KMKG – Koninklijke Musea voor Kunst
en Geschiedenis
RLICC – Raymond Lemaire International
Centre for Conservation
SAB – Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-578X

WETTELIJK DEPOT

D/2015/6860/020

Cette revue paraît également en Français
sous le titre *Bruxelles Patrimoines*.

